

ОСОБЛИВОСТІ ВІДЧУЖЕННЯ ЦЕРКОВНОЇ ВЛАСНОСТІ У ВІЗАНТІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Наукові праці МАУП, 2013, вип. 1(36), с. 45–47

Розвідка присвячена одній з гарантій цілісності комплексу землеволодінь церкви та окремих монастирів, які уможлилювали зростання економічних ресурсів церкви. Інститут невідчуження церковної власності розглядається державою як інструмент державної опіки над комплексом церковних землеволодінь, оскільки Константинопольський Патріархат виконував важливі соціогуманітарні функції у Візантійській імперії.

В умовах становлення порівняльного права і державного управління важливого значення набуває вивчення особливостей становлення окремих правових інститутів на різних етапах їх історичного розвитку. В історії держави і права окреме місце займає правова система Візантійської імперії. З огляду на важливість у її структурі норм, які регулювали статус церкви, ми звернули увагу на *особливості інституту відчуження церковної власності*. Окресленої проблеми вже побіжно торкалися А. Каждан, І. Медведев, В. Прозоров. Окремі аспекти становлення правових інститутів Візантійської імперії вже нами розглядалися [6].

Візантійська монархія теоретично мала верховну власність на землю. Держава мала право конфісковувати без суду і слідства будь-яку земельну ділянку. Придушення виступів і виявлення змов тягло за собою масові конфіскації земельних володінь. Церковне майно також не було недоторканим, і у випадку державної потреби імператори відчужували церковні цінності [5, 422]. Разом з тим держава вкрай обережно ставилася до інституту приватної власності, насамперед щодо нерухомості. Фактично юридична теорія візантійського права полягала не в утвердженні засад азійської деспотії (вся нерухомість держави — власність деспота),

а у визнанні класичного принципу римського права (хто володіє, той платить податки) [3, 55]. З огляду на важливість закріплення майна за церквою і за окремими монастирями держава на законодавчому рівні створила гарантії збереження основних комплексів землеволодінь. Будь-яке відчуження (продаж, купівля, міна) церковних володінь, насамперед нерухомості, кліриками без дозволу єпископа та єпископом без схвалення митрополита і собору провінції заборонялося під загрозою скинення, що й передбачалося у каноні 3 Собору в Салоні. Особливо чітко соборне законодавство вимагало дозволу єпископа чи митрополита на продаж церковного майна з V ст. У першій половині VI ст. церква керується цими самими нормами. Собор в Епао (Бургундія, 15 вересня 517 р.) і Орлеанський Собор (7 травня 538 р.) повторюють традиційну формулу відчуження церковної власності. Орлеанський Собор додає припис священикам не накладати на церкву зобов'язання за невігідними контрактами. Клірики та монахи могли укладати угоди лише за згоди єпископа. У випадку забороненого відчуження майно підлягало поверненню, а особа, яка його здійснила, скидалася (зміщувалася). Новий власник, який відмовлявся повернути незаконно набуте майно церкви, відлучався до рішення спору в

суді, або до повернення оскаржуваних володінь церкви.

На імперському рівні, якщо не зважати на законодавство 470 р. імператора Льва стосовно лише Константинопольської церкви, Юстиніан вперше заборонив відчужувати церковну нерухомість, яка приносила дохід. Безплідні й збиткові маєтки до цього розряду не належали, хоча й їх відчуження було можливе лише за умови заподіяння ними шкоди (збитків) церкві. Так, Папа Хіларій (461–468 рр.) згадує занедбані і збиткові маєтки як товар на продаж.

Новели Юстиніана були опубліковані після Собору у Салоні і вже після того, як Далмація у 535 р. стала фактичною частиною Візантійської імперії. У своїй законодавчій діяльності щодо церкви Юстиніан спирається на традицію [7, 50]. З VII новели Юстиніана, виданій у 535 р., відомо, що вже за Анастасія видано постанову, згідно з якою Константинопольський Патріарх не продав, не дарував та іншим способом не відчужував будинків, земель, колонів, рабів. Юстиніан у цьому питанні намагався піти ще далі й на початку свого правління заборонив будь-яке відчуження церковного майна по всій імперії. Це мало стати на заваді зловживанням з цим майном. Якщо економ здає незможним у емфітевзис церковні землі, він відповідає за завдані збитки (*ἐπιγυνόσκει τὴν βλάβην*). Хартуларії великої церкви не могли отримати церковне нерухоме майно в оренду чи емфітевзис та іншим способом особисто чи через інших осіб. Однак втілити у життя закон про повну заборону відчуження церковного майна не вдалося. Вже з 536 р. Юстиніан робить вилучення й обмеження у цьому законі, пом'якшуючи загальну норму невідчужуваності [2, 15]. Імператор дозволив продаж церковної нерухомості для покриття заборгованості на випадок нестачі для цього рухомого майна. У 537 р. вона була допущена лише винятково за борги скарбниці, а для задоволення приватних кредиторів передбачалася заміна виконання (боржник розраховувався своїм майном по справедливій ціні — 110 % його оціночної вартості) [7, 50].

З 544 р. все законодавство про невідчужуваність церковного майна було перероблено у дусі старого закону Анастасія [2, 16]. Став можливий продаж церковної нерухомості за борги приватним особам. Для того щоб вона була законною, потрібно було дотримуватись таких умов:

1) наявність боргу і підтвердження того, що отримані у позику гроші були справді витрачені на церковні потреби; в іншому випадку погашення заборгованості покладалося на особу чи орган, який зробив позику й управляв церковним майном (саме така ситуація передбачена у кінці канону 2 Салонського Собору, де мова йде про відповідальність боржника і відчуження власного майна за умови порушення встановленого порядку);

2) законно засвідчена комісією з представників кліра, єпископа і митрополита неможливість покриття боргу іншим шляхом, на основі чого презид провінції видав розпорядження про відчуження;

3) попередня (за 20 днів) заява про наступний продаж;

4) дійсне покриття боргу за виручені кошти [7, 50].

У самому Константинополі новела 120 мала зменшити кількість церковного майна, на які поширювався закон про невідчужування майна. За цим законодавством до невідчужуваних не належали безплідні й збиткові землі. Імператорські пожалування кваліфікувалися як умовно невідчужувані. Нормальним способом використання церковних земель було визнано оренду (*ἐκδοσις*). Утримувачами церковних земель не могли бути єретики і органи церковного управління [2, 16]. Окремі церкви набули певного статусу щодо продажу нерухомості. Так, Єрусалимській Патріархії у 536 р. дозволили продавати нерухомість у Єрусалимі з огляду на надприбутковість земельних операцій у місті. Покупці будинків у Єрусалимі пропонували за будинки ціну, яка у 50 разів перевищувала їх реальну вартість, причому зазвичай на придбане майно складався заповіт на користь Єрусалимської церкви. Церква у Мізії мала право продавати свої землі у випадку незахищеності від варварських нападів чи збитковості [2, 17].

Попри принцип невідчужуваності земельної власності правова практика Візантійської імперії дає нам численні приклади оренди, міни і продажу земель монастирями. Так, у 1034 р. ігумен богородичного монастиря у Плакія Герман та його брат монах Петро продали за 20 золотих монет цілину землю ігумену Есфігменського монастиря Феоктисту [1, 50]. Запродажний акт 993 р. з архіву Лаври оформлює продаж двома монахами (Козьмою і Лукою) острова Гімнопелагісія, запустілого й занедбаного внаслідок нападів сарацин, ігуменом Лаври Афанасію [4, 127]. Акт на купівлю 1034 р. фіксує продаж ігуменом монастиря Кацарі запустілого місця [4, 128].

Статут Пандократора згадує землі, які перейшли монастирю міною. Грамота згадує земельні спори між окремими монастирями [1, 50].

Разом з тим, окремі імператори, зокрема Ісаак Комнин (1057–1059 рр.), за потреби конфіскували землі у деяких монастирів [5, 432].

Усе це підкреслює гнучкість нормативно-правової бази Візантійської імперії, яка, попри загальний курс на збереження недоторканності володінь церкви чи окремих монастирів, змушена була передбачати певні винятки, які б уможлилювали позбавлення права власності на майно, володіння яким тягло збитки для власника. Тому нового звучання набувають інститут оренди та міни як такі, що давали б можливість без позбавлення права власності отримувати додаткові

прибутки. Разом з тим, доцільним видається дослідження особливостей відчуження церковної власності у різних регіонах Візантійської імперії.

Література

1. Каждан А. П. Византийский монастырь XI–XII вв. как социальная группа // ВВ. — Т. 31. — 1971. — С. 48–70.
2. Левченко М. В. Церковные имущества V–VII вв. в Восточно-Римской империи // ВВ. — Т. II (XXVII). — 1949. — С. 11–59.
3. Литаврин Г. Г. Проблема государственной собственности в Византии X–XI вв. // ВВ. — Т. 35. — 1973. — С. 51–74.
4. Медведев И. П. Дипломатика частного византийского акта // Проблемы источниковедения западноевропейского средневековья: Сб. ст. и мат.; под ред. В. И. Рутенбурга. — Л.: Наука, Ленинград. отд., 1979. — С. 124–147.
5. Нефедов С. А. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. — М.: Территория будущего, 2008. — (Сер. “Университет. биб-ка Александра Погорельского”). — 752 с.
6. Омельчук В. В. Релігійна політика стародавніх і середньовічних держав / В. В. Омельчук, В. М. Лісничка: Навч. посіб. — К.: Персонал, 2011. — (Сер. “Світові традиції державного управління”. — Вип. I). — 608 с.
7. Прозоров В. Б. Собор 530 г. в Салоне и проблема достоверности документов, включенных в “Большую Салонскую историю” // Вестн. Рос. гуманит. науч. фонда. — 2000. — № 3: 2000 лет христианской культуры. — С. 48–61.

Розкрито особливості розвитку інституту відчуження власності церкви у цілому та окремих монастирів. Приділено увагу процесові зростання церковного землеволодіння як логічного наслідку створення державних гарантій невідчуження нерухомості церкви та окремих монастирів.

Раскрыты особенности развития института отчуждения собственности церкви в целом и отдельных монастырей. Уделено внимание процессу роста церковного землевладения как логического следствия создания государственных гарантий неотчуждения недвижимости церкви и отдельных монастырей.

The features institute of development, alienation and properties of church are exposed on the whole and separate monasteries. Attention the growth process of church landownership is logical spared, creation investigation of state guarantees to not alienation the real estate of church and separate monasteries.

Надійшла 14 листопада 2012 р.